

Democratie: van alternatief tot regime

door dr. P. A. van Gennip

Dr. P. A. van Gennip is secretaris van de Katholieke Raad voor kerk en Samenleving en docent Wijsbegeerte van de Religie aan de MO-opleiding te Tilburg.

Over functieverlies en onvervangbaarheid van de religie in een politiek systeem, in het bijzonder van het christendom in de democratie.

I. Opmaat

1.1 *Probleemstelling*

Ik wil mijn voordracht van deze middag openen in getuigende sfeer. Van getuigenis alleen mag men geen wonderen verwachten. Maar wel kan het getuigenis de overgang van bezinning naar beleid, van gebed naar beleidsdiscussie, verkorten en vergemakkelijken. Misschien hebt u zo'n vergemakkelijking niet eens nodig. Van christen-democra-

ten mag verondersteld worden dat zij enige ervaring met die overgang hebben, zodat ze die soepel, misschien zelfs speels, kunnen voltrekken.

De behoefte aan getuigenis woelt in mijzelf. Mij is de zeer eervolle uitnodiging ten deel gevallen om hier te spreken over het thema: 'Christendom en democratie'. In tijden waarin de grote symposia vooral gewijd zijn aan een grondige tot uitputtende bespreking van een onderdeel van een specialisatie, is dat een opmerkelijk thema. Ruim en veelomvattend. Tegelijk toch ook fundamenteel en gewijd aan de grondvragen.

Bij de voorbereiding van deze beschouwing heb ik mij, gegidst door vaak even bekwame als leesbare denkers en schrijvers, op nogal wat zijwegen willen en moeten begeven. Maar telkens kwam ik terug op eenzelfde punt. Ik zou dat voor u tot het einde als conclusie kunnen bewaren. Maar dat erie punt bepaalt beslissend zowel mijn opvatting over het thema als ook de methode waarmee ik die uiteen wil zetten. De beschrijving ervan nu kan het verloop van het

Van getuigenis alleen mag men geen wonderen verwachten.

verdere betoog beslist verhelderen. Dat effect moet zwaarder wegen dan een verrassingseffect op het einde van deze voordracht: als resultaat van redelijk ingewikkelde beschouwingen wordt u dan een tamelijk eenvoudige en doorzichtige conclusie voorgelegd.

Want eenvoudig is mijn conclusie. Zo eenvoudig zelfs dat zij in een wat compacte verwoording de schijn op zich laadt, simplistisch te zijn. Zij luidt: onze democratie heeft het christendom (of andere religieuze bewegingen) broodnodig, wil zij niet verworden tot datgene waarop zij een reactie was: een regime.

1.2. Twee structurele problemen: schaalvergroting en formalisering

De democratie een regime. Ik meen dat er twee structurele ontwikkelingen zijn die een dergelijke paradoxale verwording van de democratie in de hand werken: het proces van schaalvergroting en het proces van formalisering.

Over het eerste: het proces van schaalvergroting, kom ik hier slechts zijdelings te spreken. Kort gezegd komt het er op neer dat naar mijn oordeel democratie, ook de directe, bemiddelde democratie, zoals de parlementaire democratie, alleen zichzelf kan blijven en tot haar recht kan komen in een redelijk overzichtelijk geheel met redelijk inzichtelijke vraagstukken. Dat is een moderne staat, zelfs een van 'maar' 14 miljoen burgers, nauwelijks.¹⁾ Maar met de nodige hulpconstructies en vooral met een strikt vasthouden aan een subsidiariteitsprincipe en autonomie-in-eigen-kring-beginsel is daar wel het nodige aan te doen.²⁾ Zo gauw die beginselen feitelijk echter worden uitgehold ten gunste van een centraal, zich overal mee bezig houdend staatsgezag en de vervlechting daarvan met steeds meer en steeds ingewikkelder interstatelijke verbanden, lijkt er hoogstens voor de schijn wat aan te doen. De volksmond drukt dat uit door het beroep op het feit dat een volksvertegenwoordiging deze of gene beslissing toch maar genomen heeft, te riposteren met: de

volksvertegenwoordiging? De president van de V.S. zult u bedoelen of de president-directeur van Nestlé!

Het tweede proces, dat van de formalisering van de democratie, staat centraal. Kort gezegd komt dat er op neer dat de inhoudelijke, levende kern van de democratie, haar ideële grondslag zo moet ingebakerd worden, c.q. wordt, in procedurele regels, bureaucratistische toetsingen en het denken in rechten dat zij verstikt dreigt te raken. In elk geval treedt stilstand op in haar verdere uitgroei en actualisering.

Helder beschrijft De Valk³⁾ de patstelling die deze inbakering van formalisering van de democratie heeft opgeroepen: de bezinning op wat het 'bonum commune' is heeft geleid tot tegengestelde, deels onverzoenlijke visies die er naar neigen zich te verabsoluteren en dissidenten of andersdenkenden ten principale en op voorhand te beschouwen als gekken of misdadigers. Zo zijn we toegegroeid naar het ongemakkelijke alternatief: totalitarisme met beroep op de Schrift, of Rousseau, of Marx, (bien étonnés de se trouver ensemble), of pluralisme, die beide op gespannen voet staan met de democratie. Zijn pleidooi voor intensivering van en hel-

1) Zie *Christen Democratische Verkenningen* 5/83 (Borstlap, Boersma, de Gaay Fortman, Hirsch-Ballin, Klapwijk en Kortmann), 10/83 (Dengerink), 1/84 (van Gennip), 2/84 (Schneider), 4/84 (Donner), 6/84 (van Wissen), 9/84 (Hoekstra), 10/84 (Hennekens), 12/84 (Hirsch-Ballin).

2) Hoewel die daar lang wat onwennig tegenover heeft gestaan begint ook binnen de sociaal-democratie meer gevoel voor dit beginsel, dat daar dat van de functionele autonomie heet, te ontstaan.

P. Kalma, *De illusie van de democratische staat*, Amsterdam (Wiardi Beckman Stichting), 1982.

Idem, *Politieke en Sociale Democratie; De illusie van de democratische staat revisited*, *Socialisme en Democratie*, 1984/nr. 6, p. 183-196.

Idem, *Politieke en Sociale Democratie; Op weg naar een definitieve verzoening van socialisme en pluralisme*, *Socialisme en Democratie*, 1984/12, p. 377-389.

3) Prof. dr. J. M. M. de Valk, *Veranderingen in normen en waarden*, *Economisch Statistische Berichten*, LXVIII (1983), p. 1195-1197.

Idem, *Houdingen van christenen in de politiek*. In: *Mythe en Realiteit van Christelijke Politiek*, Baarn, Annalen van het Thijmgenootschap, jrg. 67, nr. 2, 1979, p. 11-19.

derheid in de bezinning op het 'bonum commune' wordt in mijn pleidooi voor een volwassen omgang met levensbeschouwing binnen de democratie verbijzonderd. Onder tusschen moet de staat worden beheerd en loopt het politieke bedrijf door. Onder het onmisbare gesternte van minstens de illusie van een gemeenschappelijk ideaal en zo niet een inhoudelijke kern van onze democratie dan toch minstens een retorische verwijzing ernaar.

1.3 Menswaardigheid

Laat ons die inhoudelijke kern, die ideële grondslag, voor het moment bepalen als de inzet voor de menswaardigheid van leven en samenleven, waarbij de mensen zelf zoveel mogelijk de contouren van die menswaardigheid aangeven.

Het was in naam van die menswaardigheid, dat het burgerlijk verzet tegen het 'ancien regime' vorm heeft gekregen en in de democratie, misschien meer nog in een democratische gezindheid, als levensfilosofie en ethische houding, zijn referentiepunt en inspiratiebron heeft gevonden.

Het is in naam van de waardigheid van de mens geweest dat, in de ontwikkeling van de democratie naast de traditionele vrijheidsrechten, die die waardigheid tegen de tiranie en willekeur van politieke regimes moesten beschermen, iets anders is gegroeid: gevoel en aandacht, ruimte voor en toelag op sociale rechten, om die waardigheid te beschermen tegen het regime van armoede en honger, onderontwikkeldheid en verpaupering.

Inzet voor de menswaardigheid van leven en samenleven. Een edel ideaal dat maar in weinigen niet de nodige gevoelige snaren zal doen trillen. Hoe meer ik dat edele ideaal echter wend en keer, confronteer met feiten en beschouwingen en op zijn consequenties probeer te wegen, des te sterker raak ik ervan overtuigd dat er eigenlijk maar twee zaken zijn die terwille van dat ideaal, de moeite van nader beschouwen en bestuderen waard zijn: het verdriet, zelfs de verbittering om het kwaad en de vertedering van de

liefde.⁴⁾

Immers: wie menselijk leven en samenleven niet beziet vanuit zoiets als liefde, die zal nooit tot een concept van menswaardigheid kunnen komen. En wie niet echt de confrontatie met het probleem van het kwaad aangaat, die zal dat concept niet overeind kunnen houden. Want, met een citaat van Carlos German Belli, 'in ieder geslacht oefent het verderf zijn invloed uit'.⁵⁾ Wie zou durven volhouden dat dat in het onze, hoe verlicht en modern ook, niet het geval is?

› Niet weinigen hanteren als vuistregel: ideeën over kwaad en liefde moeten buiten de politiek blijven. ‹

1.4 Democratie: vorm en inhoud

Maar juist voor deze twee grondvragen naar het kwaad en de liefde begint de democratie steeds uitdrukkelijker halt te houden. Een nadere ontwikkeling van het idee van de menswaardigheid, als motor van een verdere ontwikkeling van de democratie moge in onze cultuur nog steeds zijn aan te wijzen. Zij speelt zich nog maar beperkt binnen het politieke gebeuren volgens democratische regelen zelf af. Zij is vandaaruit verwezen

4) De toon die hier wordt aangeslagen zou het zicht op de principiële stellingname die er achter ligt kunnen verduisteren: niet het systeem op zich is interessant doch het systeem in dienst van levende mensen. Zowel in het structuralisme als in marxisme en marxismekritiek de centrale vraag.

Zie ook: L. W. Nauta, En zo ontwaakt Gregor Samsa uit zijn droom, in: *Socialisme en Democratie*, jrg. 42, nr. 7/8, p. 239.

5) Maria Vargas Llosa: *De stad en de handen*, Amsterdam, 1985 (4), p. 334.

naar de sfeer van levensbeschouwing en ethiek. Ze hoort daar ook thuis. Doch niet om er gestald en vergeten te worden. Wel om er vanuit een zelfstandig gezag als gesprekspartner, kritisch en betrokken invloed te kunnen uitoefenen.

De verwijzing naar levensbeschouwing en ethiek wordt echter door niet weinigen opgevat als een vuistregel: ideeën over kwaad en liefde moeten buiten de politiek blijven. In zijn vrije vrije tijd mag de politicus van menswaardigheid vinden wat hij vindt, mag hij zich verlustigen in het ontwikkelen van ideeën daarover, of kan hij zich blootstellen aan predikers en priesters, van welke denominatie ook, die hem lastig vallen of inspireren met hun visioenen terzake.

Maar in zijn werk is hij onderworpen aan de autonomie van politiek en bureaucratie, van machtsverhoudingen en belangenstrijd, van formele regels en tot rechten geformaliseerde waarden in een veld van pluralisme en individualisering.

2. Terugslag

2.1 Concrete voorbeelden: christendom

Tot nu toe heeft het er alle schijn van dat de probleemstelling van dit betoog zeer speculatief van karakter is. Voor mijn eigen gevoel is het tegendeel het geval: het gaat om uiterst concrete feiten, die dagelijks aan de orde zijn. Vaak opzettelijk bedoeld om mij als

’ In dit land worden stemmen gehoord dat christenen geen serieuze democraten kunnen zijn omdat zij geloven in een Openbaring Gods die ten diepste absoluut en verplichtend is. ’

christen te alarmeren, roepen zij juist mijn verontrusting wakker om de democratie, haar inhoudelijk gehalte en feitelijke draagvlak. Ik noem er zomaar wat.

Ik kan niet zo goed overzien of een aantekening betreffende godsdienst in de registers van de burgerlijke stand wel of niet opporstuun is. Ik denk dat als de overheid ooit serieus werk wil maken van de door de huidige minister-president in zijn regeringsverklaring uitgesproken intentie-verklaring dat 'de levensbeschouwing van de bevolking de overheid een zorg is', zulke registers heel dienstig zouden zijn. Bijvoorbeeld bij het vaststellen van wat objectieve criteria om die zorg toe te bedelen.⁶⁾ Zonder zulke objectieve criteria loopt de overheid het risico van een zekere willekeur daarbij. Dat risico is, naar mijn voorzichtige inschatting op dit moment, het verkeer tussen overheid en levensbeschouwelijke groepen overziende, niet steeds voldoende vermeden.

Wat er van zij: wat mij in deze discussie steekt is de suggestie dat zo'n aantekening ondemocratisch zou zijn. Waarom ondemocratisch? Omdat de levensbeschouwing een te persoonlijke zaak zou zijn? Maar men hoeft niet perse aan wat dubieuze sekten te denken, om vast te stellen dat het meest persoonlijke, gevoelige publieke consequenties kan hebben: hierboven suggereerde ik er een. En juist in onze traditie hoeft geen mens zich te schamen voor of zorgen te hebben over dit persoonsgegeven al zou het luiden: hedonist, agnosticist, atheïst of gewoon niets.

Er zit meer achter dit vlotweg gehanteerde argument. Ik moet het wel in verband brengen met andere zaken. In dit land, dat toch als verdraagzaam en open bekend staat, worden stemmen gehoord dat christenen geen serieuze democraten kunnen wezen omdat ze geloven in een Openbaring Gods die ten diepste absoluut en verplichtend is. Aanmerkelijk triviale en beledigender is de

6) *Brief van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken aan Z. E. drs. R. F. M. Lubbers, minister-president met bijbehorende notitie*, d.d. 10-10-85. CIO-publicaties nr. 1, Utrecht, 1985.

uitspraak dat je wel even je vingers moet natellen als je christenen in het kader van politieke onderhandelingen je hand gereikt hebt. Hoe moet in dit licht de tamelijk luidruchtig uitgedragen overtuiging worden gewaardeerd, dat in werkelijk democratische verhoudingen de confessie geen geïnstitutionaliseerde rol meer mag/zal spelen?

Vindt u het vreemd dat ik, tegen de achtergrond van dit probleem, juist als democraat en terwille van de democratie, geschrokken ben van en mij zorgen maak over de wijze waarop filialen van de sociaal-democratie hebben bijgedragen aan de verzieking van het klimaat rond het bezoek van de hoogste geestelijke leider van een kwart tot een derde van hun medeburgers? Welke democratische rechten ook in het geding gebracht kunnen worden om zulks een schijn van rechtvaardiging te geven, vanuit het doel van de democratie gezien, respect voor anderen waardigheid, dat is een zeer twijfelachtige onderneming. Kwalitatief en ethisch is die gebleken niet veel hoger te staan dan wat Böll in 'De verloren eer van Katharina Blum' in de bladen van het Springerconcern aanklaagde.

Kunt u zich voorstellen dat ik mij in het licht van deze probleemstelling, juist als democraat en terwille van de democratie, diep beledigd heb gevoeld door de ondertussen eclatante en vermoedelijk enkel kleinzielige, onwil van de voorzitter van het parlement, om onze gemeenschappelijke volksvertegenwoordiging, dus ook die van de 'roomschen', te vertegenwoordigen in een ontmoeting met de geestelijke leider van de grootste godsdienstige gemeenschap in Nederland? Van het argument dat de Paus zelf geen parlement heeft, ben ik te minder onder de indruk sinds mij ter ore is gekomen dat ook de uitgever van 'Playboy' dat niet heeft.

2.2. Concrete voorbeelden: religie in breder verband

Deze verwijzing naar recente incidenten geeft aan, niet alleen hoe groot, maar ook hoe concreet de kloof is tussen mijn stelling, die behoud van de democratie koppelt aan

een volwassen en creatieve omgang met levensbeschouwing, ook in het publieke leven, en minstens een deel van de politieke actualiteit, die bepaalde levensbeschouwingen bewust marginaliseert. En die bovendien niet te beroerd is een groot aantal medeburgers daarbij tegen de haren in te strijken, zo niet fors op de tenen te gaan staan. Ik heb de voorbeelden met name ook gekozen uit de sfeer waarin het afgelopen jaar publiekelijk met mijn levensbeschouwing is omgegaan. Maar ik had ook de vraag kunnen voorleggen of in de wetgeving rond het rituele slachten van de moslims, het respect voor deze eerbiedwaardige godsdienst en deze centrale rite daarin, het niet te zeer heeft moeten afleggen tegen de druk van de dierenbeschermers, die van hun bescherming ook een wat gevoelige levensbeschouwing maken.⁷⁾

Ik had ook de vraag kunnen stellen of de hele discussie rond een wetgeving terzake antidiscriminatie en gelijke behandeling inderdaad een conflict is tussen wet en levensbeschouwing, zoals velen het voorstellen. Of is eerder sprake van een conflict tussen meerdere levensbeschouwelijke opties, waarbij de waarden van verdraagzaamheid en gezond verstand vooralsnog gespreider liggen, dan op grond van ingesleten vooroordelen wordt voorgesteld?⁸⁾

7) Voor andere voorbeelden zie *Verslag van de Studieconferentie 'Godsdienstbeleving van Minderheden'*, van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA op 28-02-83 in hotel Babylon te 's-Gravenhage.

8) W. Bos, Antidiscriminatiewetgeving; de democratie op de proef gesteld. *Socialisme en Democratie*, jrg. 42 (1985), nr. 4, p. 127 v.v.

Op basis hiervan de discussie met R. Tielman (85/6, p. 214) en S. Vuuyk (85/9, p. 296) waarbij m.i. Bos er zich terecht over beklagt door zijn opposenten vrij systematisch verkeerd te worden begrepen. Hij moet nu voelen wat het CDA in deze kwestie voelt.

B. Tromp, De Partij van artikel één, *Het Parool*.

W. Breedveld, Balsem op ziel van het CDA, *Trouw*. Prof. mr. W. C. L. van der Grinten, *Discriminatie en Burgerlijk Recht*. Afscheidscollege op 25-04-84, Zwolle, 1984.

Zie ook: prof. mr. A. M. Donner, De onderlinge verhouding van grondrechten, *Christen Democratische Verkenningen* 10/85, p. 491.

Idem, Over 'discriminatie'. *Christen Democratische Verkenningen* 10/84, p. 494-495.

Welke voorbeelden men ook kiest: de kloof doemt telkens op. Zij vormt het onderwerp van de navolgende beschouwingen. Die proberen haar enigszins te overbruggen in een tweetal verkenningen. De eerste is een beschouwing over de invloed van het christendom als godsdienst op de democratie. De tweede tracht de christelijke maatschappijleer in de moderne cultuur te situeren. Beide convergeren naar een slotbeschouwing, waarin puntsgewijze een aantal meer concrete conclusies. In dat geheel zoekt een oprechte democraat, die ook een eerlijk christen poogt te zijn, tegenwicht tegen een dreigende uitholling van de democratie.

2.3. Toespitsing: geloofwaardige bemiddeling

Hierop aansluitend een laatste opmerking vooraf. Ik heb tot nu noch het begrip regime, noch democratie precies gedefinieerd. Ik zal dat ook niet doen. Voor alle duidelijkheid echter een korte toespitsing van democratie. Ons politiek stelsel is geen directe, doch een indirecte, een bemiddelde en getrapte democratie. Daarin doen zich problemen voor, naar mijn inschatting zelfs van structurele aard. Sommigen zoeken de oplossing daarvan in een verdere uitbouw van de directe elementen. Zij pleiten in dat verband bijvoorbeeld voor de invoering van volksstemmingen en referenda. Ik weet niet, betwijfel zelfs of daar de oplossing ligt. Ik zoek die in elk geval niet daar.

Wel in een verkenning van de geloofwaardigheidsstructuren van die bemiddeling en haar context. Tussen wat slordig de volkswil heet en, even slordig, de macht, fungeren tussenschakels: politieke partijen en persoonlijke ambities, individuele en collectieve, disparate en geïnstitutionaliseerde belangen en verwachtingen, en vooral volksvertegenwoordigingen op verscheidene niveaus. Dat patroon van tussenschakels vormt de bemiddelingsstructuur in ons democratisch stelsel. Dit betoog wil enigszins het geloofwaardigheidsklimaat van die tussenschakels schetsen, toetsen en een enkele suggestie doen voor de versterking ervan.

3. Niet alleen de wet van de zwaarte-kracht

3.1. Primaat van het godsdienstige

De termen democratie en christendom kunnen op zichzelf zo breed en fundamenteel niet zijn, of met elkaar in verband gebracht hebben zij op elkaar een inperkende werking.

Die inperking steekt mij als gelovige en theoloog vooreerst met betrekking tot het christendom. In verband gebracht met democratie valt als vanzelf in het begrip christendom een accent op de ethische en maatschappelijke aspecten daarvan, op de erdoor bevorderde ontwikkeling van ideeën over zoiets ernstigs als de roeping tot maatschappelijk engagement, op de zwaarte van maatschappelijke verantwoordelijkheden en plichten, op de ernst van politieke inzet, op de zorgvuldigheid die betracht moet worden in machtsverhoudingen.

Inderdaad zijn binnen het christendom over al deze zaken rijke ideeën ontwikkeld. Zij zijn zelfs van zodanige kwaliteit dat zij in hun samenhang als geduchte concurrent gelden mogen van, meer recent, in een systematisch verband geschoten ideologieën en maatschappijleer. Maar toch maken zij niet het wezen van het christendom uit. Zij dreigen dat wezen zelfs uit het centrum van de aandacht te dringen, ten gunste van een afleiding daarvan.

Het is precair om een categorie als 'het wezen van het christendom' te hanteren. Maar zoveel is zeker: eerder en wezenlijker dan een maatschappijleer of ideologie is het christendom een godsdienst. Als zodanig erkent en belijdt het een transcendente dimensie in bestaan en geschiedenis. Het gelooft en doet geloven dat de ziel van alle dingen goddelijk mysterie is. Het vertrouwt dat uit en omwille van dat mysterie, een beweging van heil, begenadiging en verlossing op gang gehouden wordt in bestaan en geschiedenis. Hoezeer ook gefragmenteerd in verschillende tradities, altijd wordt in het christendom het aardse bestaan van de mens gevierd als een geschenk Gods, dat in

Hem afkomst, dus grond vindt en op Hem is aangelegd als bestemming en zinvervulling.

3.2. *Godsdienst en levensgevoel*

Dit primaat van het godsdienstige heeft veel consequenties, die alle ook hun relevantie hebben voor het publieke leven en de ontwikkeling van de democratie. De ruimte ontbreekt om ze alle omstandig te behandelen. Aanstippenderwijze drie elementen.

Het primaat van het godsdienstige heeft vooreerst zijn consequenties voor het levensgevoel. Als godsdienstig mens leeft de christen niet eenzijdig onder de wet van de zwaartekracht maar ook onder het gesternte van zijn bestemming. Ten diepste relativeert de omgang met en het uitzicht op God de vervlogenheid met de aardse conditie.

Niet in de zin, zoals een hardnekkig karikatuur het voorstelt, dat de voor de hand liggende taken en verantwoordelijkheden gekleineerd worden, omdat ze afgeschoven kunnen worden op een hogere instantie. Integendeel: zij zijn een gave en een opgave van Godswege. Sommige confessionele tradities zijn in staat gebleken vanuit de bezinning op dat idee het aardse lot en de dagelijkse levenservaring te belasten met veel zwaarigheid en bezwaren, die dubbel drukkend klinken als ze in onvervalst, ik had bijna gezegd: rooms, latijn gravamina heten. Maar het primaat van het godsdienstige vermag telkens ook weer die druk te verlichten door het perspectief open te houden op de scheppende en genadige overvloed Gods. Hij heeft hart voor zijn schepping en heeft daarin een hart gelegd.

De grote ketterij, die dreigt in onze dagen, bij gelovigen en ongelovigen, is vanuit dat levensgevoel die van de zielloosheid, of in een iets zwakkere maar nauwelijks onschuldige versie, de kleinzieligheid. Die roept van de Schepper en Verlosser als vanzelf het beeld op van een even kortzichtige als krampachtige muggenzifter als de eerste de beste Nederlandse dorpsdespoot. Maar vooral, – terug naar de democratie – kleinzieligheid en zielloosheid verzieken ook het verkeer van de mensen onderling en veroordelen elke

poging om dat te reguleren en kanaliseren, er toe om een defensief en rigide regime te worden. Dood en dodelijk. Want zonder ziel is alles dood.

3.3. *Godsdienst en mensbeeld*

Het primaat van het godsdienstige heeft op de tweede plaats zijn consequenties voor het mensbeeld; zeg: de ikoon van de christen. Want de ikoon is een beeld van het laatste en uiteindelijke gezicht.

Veel is over dit onderwerp te zeggen. Veel is er ook al over gezegd. Met name ook door christen-democraten, die hun mensbeeld verkenden in de confrontatie met politieke verantwoordelijkheden, zijn markante trekken uitgeschilderd. Die zetten volwassen verantwoordelijkheid neer, de gelijkheid van allen voor God en voor de wet, het streven naar gerechtigheid en vrede, de inzet voor de waardigheid van de mens.

Niet dat ik iets op deze elementen zou willen afdingen. Maar ze bergen een gevaar in zich: ze verharden zo lichtelijk tot de kille onverbiddelijkheid van de hollandse regenten op de portretten van Frans Hals of de krengegrigheid van hun gades, zeker als die ter liefde Gods een burgerweeshuis besturen. Waar is de trek levensvreugde, die zich verliest in de vrijheid van de kinderen Gods? Waar is de trek barmhartigheid, die beseft dat de waardigheid van de mens zich dank zij, en niet ondanks zijn kwetsbaarheid ontplooit. Waar is de trek van doorzichtige eenvoud die beseft dat een mens, uit goede wil of kwade trouw, zo gemakkelijk anderen én zichzelf bedondert, tol betaalt aan uitzichtloze modes en triviale trends, ook in het maatschappelijk verkeer, en dat daar alleen tegen helpt dat iemands ja ja en zijn nee nee is; niet verbeteren maar helder en ontspannen.

De ikoon van de christen. In een rijke traditie is dat richtpunt van een eerbiedige eredienst rond de heilige, de voltooide. In de dagelijkse verwickelingen van het publieke leven en de politieke modellering daarvan een voorwerp van voortdurende groei in zelfverstaan en zelfwording. Nooit af. Daarom in campagnes misschien minder bruikbaar dan verkoopba-

Als we niet oppassen ontardt onze democratie in een idolocratie. Sinds enige jaren vliegen de 'wonder boys' ons in de politieke campagnes om de oren.

re kant-en-klaar imago's. Maar elders heb ik er al op gewezen: indien we niet oppassen ontardt onze democratie in een idolocratie. Sinds enige jaren vliegen de 'wonder boys' ons in de politieke campagnes om de oren. Daarbij krijgen wij duidelijker zicht op hoe zij ogen en 'het' doen dan op hun integriteit of competentie, die zij overigens niet zelden zelf in wrange en cynische grapjes wensen te relativeren. Dat hierbij met het oog op het electoraal succes van het moment in feite een serieus beheer en daarmee grondige aanvaarding van de staat op het spel wordt gezet is mijn grondige vrees. De verantwoordelijken zijn, als deze ontwikkeling zich doorzet, op den duur niet langer vertegenwoordigers van een achterban maar exponenten van hen die (tijdelijk) op hen vallen. De democratie vaardigt niet langer vertrouwenslieden af, weegt niet competentie, maar helpt ambitie aan de macht als er maar de goede kop op staat of een goed figuur aan vastzit. Het eerste filmster-staatshoofd is reeds in dit ondermaanse gesignaleerd. Veel wijst erop dat 'the show will go on'. Deze opmars van idolen is echter geen oorzaak maar gevolg, niet zelf de kwaal maar een tragikomisch symptoom ervan.

Alleen een voortdurende bezinning en toelief op het mensbeeld, een verfijning van de eigen ikoon biedt tegenwicht tegen deze aantasting. En: ik hoef er u niet aan te herinneren dat de keerzijde van de beïjdenis van

de ene God is dat de afgoden, de idolen als bedervers van het menselijk bestaan moeten worden bestreden, te vuur en te zwaard.

3.4. *Godsdienst en bewustzijn*

Op de derde plaats heeft het primaat van het godsdienstige zijn consequenties voor het christelijk bewustzijn. In een schitterend boek onder deze titel over de grote christen Blaise Pascal – de kwalificatie stamt van Nietzsche – tekent Romano Guardini bij de categorie christelijk bewustzijn aan, dat er drie elementen in samenkomen: vroomheid, theoretische doordenking van de eigen existentie en een betrokkenheid op de eigen historische situatie, die er naar streeft het eigen geloof 'voor zijn tijd en vanuit zijn tijd voor zichzelf begrijpelijk te maken'.⁹⁾

Ons christelijk bewustzijn, zowel als dat van Pascal, wordt op het snijpunt van die drie elementen geconfronteerd met wat zichzelf omschrijft als het moderne bewustzijn. Die confrontatie neemt uiteindelijk de vorm aan van een tegenstelling: de moderne mens die zichzelf begrijpt vanuit zijn autonomie tegenover de godsdienstige mens die zichzelf begrijpt vanuit zijn betrekkelijkheid.¹⁰⁾

9) R. Guardini, *Christelijk Bewustzijn*, Hilversum, 1982, p. 7.

10) Het lijkt mij juist voor deze problematiek heel verhelderend om niet, als te doen gebruikelijk, uit te gaan van de tegenstelling tussen autonomie en heteronomie. Ik verkiez die tussen autonomie en betrekkelijkheid. Vooreerst omdat het begrip betrekkelijkheid in al zijn connotaties gewoon trefzekerder is als karakteristiek van de 'condition humaine'. Maar ook omdat het de blik scherpt voor de aporieën, zelfs het volstrekt illusoire van de autonomie als vertrekpunt van een evenwichtige, en vooral gezonde antropologie. Daarmee ook als bron van verwarring op de gebieden waarnaar het begrip wordt uitgebreid: rede en wetenschap, recht en politiek, techniek en economie.

Het geeft ook alle gelegenheid om het ethische probleem relif te geven hoe de doelbepaling van die 'autonome' processen geschiedt. Vanuit mensen die er dan ook controle over houden? Of vanuit de gehypostasieerdheid van de processen zelf, hun verdachte onaanstapbaarheid, hun 'causa sui' karakter, waarbij alle controle en mogelijkheid van bijstelling zoek is? Tenslotte, vermoed ik, dat elke hedendaagse mens, ook de godsdienstige, het probleem van de heteronomie verregaand heeft opgelost. Tenminste voorzover het oplosbaar is. Ik meen bovendien redenen te hebben om te vermoeden dat dat voor primitieve of archaische culturen en bevolkingsgroepen meer het geval was dan een goedkoop denken in tegenstellingen suggereert.

In dat begrip betrekkelijkheid ligt niet, zoals gebruikelijk was bij boetepredikers het accent op sterfelijkheid of nietswaardigheid, die als het ware dwingen tot boetvaardigheid en angst voor Gods oordeel. De kern ligt in het feit dat de mens, *for better and for worse*, is aangewezen op betrekkingen. Alleen in een patroon van betrekkingen komt de mens tot leven en tot zijn recht. Ontstaan en bestemming ontleent hij aan een ultieme betrekking, die zich doorzet als garant voor de kwaliteit van alle daaruit voortkomende betrekkingen.¹¹⁾

In een godsdienstige traditie vindt dit besef van betrekkelijkheid de uitdagingen en impulsen om zich te ontwikkelen. Zo wordt het tot bron van eerbied voor het menselijk leven, ook het eigene. Want het wordt voortdurend geïnspireerd om het heilige in de mens, in zijn vreugde en zijn lijden, zijn lot en zijn ondernemingen te ontdekken. Een christelijk bewustzijn van de betrekkelijkheid kleineert de mens niet. Het plaatst zijn bestaan in een context van eerbied, op het snijpunt van de waardigheid en de kwetsbaarheid van de mens.

Dostojewski, die juist voor die spanning zo gevoelig was, maakte zich, vanuit zijn christelijke bewustzijn, zorgen over het moderne bewustzijn. Als het geloof in God, in een ultieme betrekking van verantwoording en verplichting, zou worden opgegeven, zou dat dan niet de deur open zetten voor een absolute demoralisering. Men zou in het wilde weg kunnen gaan moorden en plunderen. Want geen beslissende autoriteit zou dat kunnen tegenhouden.

Ondertussen is in een groei van zowel de staatsmacht alsook de zelflegitimatie van de moraliteit gebleken dat in zo'n autoriteit ook buiten God om voorzien kan worden. Maar de vraag blijft staan of de existentieel motiverende grond, de eerbied voor de mens, daarbij niet is vervangen door een 'balance of fear', cynisme of een afweging van profijt. Met een losser worden van de socialisatiemechanismen, zal dat onverwachte en ongewenste verschuivingen teweeg kunnen brengen in het gevoel voor moraliteit zelf.

Bepaalde argumentaties in de discussies over de wetgeving van abortus en euthanasie hebben mij beslist niet geruster gemaakt over de consequenties van de botsing van het christelijke en moderne bewustzijn.

4. Christendom en maatschappij

4.1. *Botsing christelijke traditie en moderne cultuur*

Een eerste verkenning van het thema in de bespreking van het christendom als godsdienst resulteerde in een confrontatie van het christelijke met het moderne bewustzijn. Deze confrontatie werd geïnterpreteerd als een spanning, zelfs tegenstelling tussen twee typen mensen en dat dan nog in de wat onvatbare dimensies van hun levensgevoel, mensbeeld en vooral bewustzijn. Deze tegenstelling zet zich door en wordt concreet in een culturele en maatschappelijke confrontatie: die tussen christelijke traditie en moderne cultuur.

Sinds het christendom zich als godsdienst realiseerde in een opmerkelijke bestuurlijke, pastorale en diakonale traditie, heeft het zich ook als maatschappelijke factor, zelfs maatschappelijke macht geprofileerd. Als zodanig moest en wilde het zich ook voortdurend bezinnen op zijn maatschappelijke verantwoordelijkheden, in relatie tot de godsdienstige normen en waarden, en deze bezinning systematiseren tot zoiets als een maatschappijleer. Met De Valk ben ik van oordeel dat deze traditie van bezinning en

11) Pas op dit punt is er een verantwoord aanknopingspunt te vinden om nader in te gaan op een onderwerp dat wij behoudens in twee voetnoten niet nader zullen aanroeren. Voor veel vakgenoten is het echter welhaast de ziel, precieser: de eigentijdse ziel, van de relatie godsdienst en politiek: de bevrijdingstheologie. Ik meen echter dat men teveel voorvragen laat liggen als men die relatie te snel actualiseert vanuit politieke theologie in het algemeen en de bevrijdingstheologie in het bijzonder. Eerst dient uit het spanningsveld van het godsdienstige en het betrekkelijke de opening naar ethiek, zowel publieke als private ethiek gemaakt te worden. Pas daarna kan zulk een nadere invulling ervan verantwoord zijn. In dit opzicht heb ik ten principale dan ook moeite met de in noot 14 genoemde publicaties, hoe rijk zij verder ook zijn.

systematisering globaal gewaardeerd kan worden als van een hoog niveau van verrijning.

In gedegen analyses heeft de Londense socioloog David Martin¹²⁾ aangetoond dat het niet erg verantwoord is deze maatschappelijke rol van het christendom eenzijdig als een aflopende zaak in te schatten. Hem valt integendeel op, dat er weinig beslissende maatschappelijke en politieke processen zijn, waarin het christendom niet een invloedrijke, soms zelfs centrale rol speelt. Soms wordt die rol gericht gespeeld, vanuit de kerkelijke organisatie; soms speelt zij langs de wegen van een meer disparate beïnvloeding en inspiratie.

Als Martin gelijk heeft, en zijn feitenmateriaal is beslist indrukwekkend, dan dringt zich de vraag op hoe zich in bepaalde kringen toch zo gedecideerd de indruk kon vastzetten, dat juist in maatschappelijk opzicht de rol van het christendom zou zijn uitgespeeld.

Als nuchter socioloog suggereert Martin zelf een antwoord op deze vraag: precies op dit vlak worden feiten en wensen, of feiten en angsten, nogal eens verward. Vanuit wensen of angsten valt de analyse van de actualiteit per se eenzijdig en tendentieus uit. Ideologie overwoekert de feitenkennis. De ideologieën staan in een concurrentiepositie met het christendom; het christendom op zijn beurt ervaart ze voor een deel als een bedreiging.

4.2. *Secularisatie*

Deze benadering moet ons voorzichtig maken bij de behandeling van het begrip waarin zich de confrontatie tussen christelijke traditie en moderne cultuur samenbalt en ontlaadt: het begrip secularisatie.

De confrontatie tussen christelijke traditie en moderne cultuur als een proces van secularisatie zet zich door vanaf de periode van de Verlichting. Daarin trachten journalisten en filosofen de belangrijkste elementen van het secularisatieproces te formuleren en te doordenken. In algemene zin kan de secularisatie van de cultuur van dan af worden omschreven als het proces waarin religie en maatschappelijk leven, geloof en politiek,

kerk en staat van elkaar worden losgekoppeld. Geleidelijk worden daardoor religie, geloof en kerk gefunctionaliseerd zoals ook andere vitale sectoren van het maatschappelijk leven (onderwijs, gezondheidszorg, cultuur, economie, e.d.). Met een uitdrukking van die tijd: de priesters terug in de sacristie. Zo ontstaat het conflict tussen confessionalisme en laïcisme.

Voor religie, geloof en kerk impliceert dat tegelijk ook een proces van marginalisering om plaats te maken voor nieuwe publieke idealen en prioriteiten. Die blijken echter op hun beurt ook weer bepaald en gekenmerkt te worden door een algemene religieuze kern, die in de meeste gevallen zijn overigens meer bepaald christelijke afkomst nauwelijks kan verbergen.

Om de cirkel te sluiten kan er, vooruitlopend op de geschiedenis, dan nog op gewezen worden, hoe een eerste generatie van die nieuwe idealen en prioriteiten, geleidelijk gefatsoeneerd tot een samenhangend pakket van mensenrechten, in de officiële documenten van de christelijke kerken is doorgedrongen. Het lijkt mij niet al te stoutmoedig te veronderstellen dat de tweede generatie niet al te lang meer op zich zal laten wachten.¹³⁾

4.3. *Leidende waarden van de secularisatie.*

Over de vraag wat de leidende idee, het oriënterende ideaal is in het proces van secularisatie lopen de meningen van verschillende auteurs uiteen. Het accentverschil correspondeert met de auteur waarop zij zich

12) D. Martin, *A general Theory of Secularization*, Oxford 1978, 353 p.

Idem, *Religion and public values*, manuscript 1984.

13) De wijze waarop met name de laatste Pausen hun leeraamt vervullen geeft een steeds grotere openheid te zien voor de aanvaarding, zelfs bevordering van de vrijheidsrechten, terwijl in de sociale encyclieken inhoudelijk de sympathie voor de sociale rechten onmiskenbaar aanwezig is. In het pontificaat van Johannes Paulus II convergeren beide lijnen naar een zeer uitgesproken positie.

baseren en met de vraag of zij het betreffende accent welwillend dan wel afwijzend benaderen.

De theoloog Houtepen¹⁴ sluit op meerdere plaatsen aan bij Kants definitie van 'Aufklärung'. Hij houdt die voor de scherpste uitdrukking van waar het in de secularisatie ten diepste om gaat: de overwinning van de onmondigheid die de mens zichzelf oplegt, door niet zijn eigen rede als leidraad voor zijn opvattingen en levenspraktijk te kiezen doch een externe autoriteit. In deze afgeleide zin en in verzet tegen binnenwereldse krachten van vervreemding zoekt hij wegen om de mondigheid van de mens te laten accorderen met de christelijke traditie.

Vergote¹⁵ sluit aan bij Hegel. Hij constateert dat deze 'zeer juist opgemerkt heeft dat een hoofdbegrip van de Aufklärung dat van de nuttigheid is'. Ook in dit nuttigheidsbegrip speelt het ideaal om de mens te bevrijden: de aanwending van wetenschap en techniek en de organisatie van de dienstverlening zijn bedoeld om de mens te vrijwaren van anonieme lotgevallen als ziekte, armoede en natuurrampen. Deze ondernemende doelmatigheid heeft ook zijn schaduwkanten: een complexe bureaucratisering van het maatschappelijk leven en de verwording van sociale instrumenten tot anonieme sociale machten, waarop de mens zijn greep verliest. Doch ten diepste is vooruitgang geboekt doordat de druk van en op het menselijk bestaan is verlicht op het punt van een der meest markante kenmerken ervan: de zorg. Via het begrip van de nuttigheid is het menselijk leven zorgelozer geworden.

Tegenover deze twee getuigen à décharge uit expliciet kerkelijke hoek, moge ik nog twee andere oproepen. Vooreerst de niet onbekende, men kan zelfs stellen enigszins omstreden drs. Marcel van Dam.¹⁶ Zijn zeer interessante voordracht over enige algemene lijnen in de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, is gecentreerd rond het kernbegrip van de individualiteit en behandelt die elementen die deze individualiteit nader profileren: de burgerlijke vrijheden,

professionele identiteit, financiële redzaamheid en onafhankelijkheid, nadruk op eigen geweten en verantwoordelijkheid. De getuige onderschrijft de waarde van al deze kernbegrippen, of minstens de onherroepelijkheid van hun invloed. Maar hij voorziet ze van een bezorgde en kritische kanttekening. Een te ver doorgevoerde individualisering houdt ook een aantasting in van de saamhorigheid en solidariteit in de samenleving. Hij durft zich in dit verband dan ook af te vragen, of de deeldoelen die sociaal-democraten en progressieven gekozen hebben zich geleidelijk niet tegen het door hen beoogde hoofddoel beginnen te keren.

Een tweede getuige is Heldring¹⁷, die zijn opmerkelijke Paradisolezing expliciet opent met de vraag naar de grondgedachte van de Verlichting en die het moderne conservatisme beschrijft als een reactie op die grondgedachte. In zijn antwoord komen de elementen van redelijkheid en functionaliteit ook terug. Maar hij laat ze convergeren naar een ander accent: het optimistische vooruitgangsgeloof, dat zo van de maakbaarheid van een ideale samenleving overtuigd is, dat dat geloof het over zijn hart verkrijgen kan die zelfs met geweld en revolutie op te drin-

14) Dr. A. Houtepen, Geloof en Politiek, *Christen Democratische Verkenningen*, 3/83, p. 112-129.

Prof. dr. A. Houtepen, *In God is geen geweld* (inaugurale rede), Vught, 1985.

Idem, Secularisatie en katholieke theologie, *Civis Mundi*, jrg. 24, nr. 3, juli 1985, p. 98-102.

15) Prof. dr. A. Vergote, *Profielen van een hedendaagse spiritualiteit*, Ambo, 1985, 28 p.

Idem, *Religie, geloof en ongelooft*, Antwerpen, 1984, 334 p.

16) M. van Dam, Waartoe zijn wij op aarde?, *Vrij Nederland*, 9 maart 1984, p. 11-12.

17) J. M. Heldring, Over Conservatisme, *Haagse Post* 1-12-84, p. 41-44.

Sindsdien zijn ook de opmerkelijke brieven verschenen van Roel van Duyn, die vanuit de grenzen van het maakbaarheidsideaal poogt de verhouding tussen religie en politiek opnieuw te definiëren (*Trouw*, 20-10-85). In de theologie is met name in de bevrijdingstheologie van J. B. Metz de kritiek op dit burgerlijke maakbaarheidsideaal uitgewerkt: in de christelijke cultuurkritiek kan men ook denken aan het oeuvre van I. Illich.

gen en door te zetten. Als het niet goedschiks kan dan maar hardhandig en kwaadschiks, maar op korte termijn. Inherent aan en consequentie van de Verlichting is de revolutie: de handhandige inzet voor de bestwil van anderen, die hun bestwil zelf maar niet kunnen of willen onderkennen.

4.4. Ambivalentie van de secularisatie

Ik heb deze getuigen niet opgeroepen om ze met elkaar in discussie te brengen, waarbij ik zelf van gepaste afstand als scheidsrechter zou kunnen optreden. Ik vermoed dat zij in relatie tot elkaar de kernbegrippen van het verlichtings- en secularisatieproces trefzeker bij elkaar hebben gezet: mondigheid en individueel zelfbewustzijn, geloof in redelijkheid en functionaliteit, toeleg op een overzichtelijke en menswaardige samenleving en geloof in de maakbaarheid daarvan en wel op afzienbare termijn.

Opmerkelijk zijn wel de merkwaardige verhoudingen in de waardering van het proces, waarbij wederkerig de rol van advocaat van de duivel wordt vervuld door hen die verondersteld mochten worden een oratio pro domo te houden. Dit kan ons attent maken op de ambivalentie van het secularisatie- en verlichtingsproces. In een artikel voor Christen Democratische Verkenningen heb ik al eerder een zekere kentering geconstateerd in het culturele en wijsgerige klimaat, juist op dit punt. Met een uitdrukking van de Amerikaanse godsdienstsocioloog Peter Berger kan die worden samengevat als: from a crisis of religion to a crisis of secularization.¹⁸⁾ In wat gedecideerder Nederlands: we kunnen niet terug achter Verlichting en secularisatie. Maar we kunnen er ook niet zomaar mee verder. In dat opzicht staan christenen, ontkerstenden en van huis uit onkerkelijken er allen even onthand voor. Voor allen ligt de vraag open hoe de zegeningen van de moderne cultuur zo in de hand gehouden kunnen worden dat zij zich niet keren tégen degene, voor de verlichting van wiens lot ze waren ontwikkeld: de mens. Concreet mag u bij die bedreigende zegeningen of zegenrijke dreigingen uw eigen voorbeelden kiezen;

ik ga de bekende litanie hier niet opdreunen.¹⁹⁾

4.5. Niet terug, maar hoe verder?

Het is de vraag waarin de crisis in de secularisatie dan bestaat en op welke punten de secularisatie, waarachter wij niet terug kunnen of willen, bijgesteld moet worden opdat wij er mee verder kunnen.

Het probleem ligt niet daarin dat mondigheid en individueel zelfbewustzijn, geloof in redelijkheid en functionaliteit en de toeleg op een heldere en overzichtelijke samenleving niet als positieve menselijke waarden zouden worden erkend. Waartegen verzet rijst is echter de identificatie van deze waarden met

18) P. A. van Gennip, Verkenningen voor herdershond en schapendoes, *Christen Democratische Verkenningen* 3/85, p. 130-137, met name par. 2 en 3 en de noten 1 t/m 18.

C.I.S.R., *Religion et modernité: survie ou reveil, Actes 18ème Conférence Internationale de sociologie des religions*, Lausanne, 1985.

Hoewel de problematiek anders wordt aangezet, zie ook: prof. dr. A. G. Weiler, De verantwoordelijke mens en het regelsysteem, *Christen Democratische Verkenningen*, 6/82, p. 307-315.

Idem: Tussen ghetto en Godsbrigade: beschouwingen over geloof en cultuur aan het einde van de 20e eeuw, *Christen Democratische Verkenningen*, 5/85, p. 195-201.

Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving, *Kerk en Samenleving, een signalement van de Nederlandse Katholieke geloofsgemeenschap*, Utrecht, 1985.

19) Opmerkelijk is hoe dit rijtje (kernbewapening en/of kernenergie, discriminatie, bewapenings- en vredesvraagstukken, milieuvragen en ontwikkelingsproblematiek etc.) in de theologie en het godsdienstige leven kunnen leiden tot zaken die nogal haaks staan op eerder ingenomen posities. Hoewel bijv. nogal grondige bezwaren tegen dogmatisch fundamentalisme zijn ontwikkeld in de theologie, vermag dit rijtje te inspireren tot een vanzelfsprekend ethisch fundamentalisme: alsof het probleem niet intellectueel en existentieel het fundamentalisme zelf is en niet het verschil van dogma en ethiek. Bovendien: hoe verlicht men overigens ook wenst te zijn, in confrontatie met 'het rijtje' wordt men teruggeworpen op magische praktijken: niet zelden de magie van het getuigenis die schijnt te vermoeden dat zich wel een bevredigende praktijk zal ontwikkelen als je maar verontwaardigd genoeg bent over de onbevredigende praktijk en dat ongenoegen maar hard (wanhopig?) genoeg uitschreeuwt. Zo worden leuzen, bezweringen, toverspreuken: maar daarom helpen ze nog niet (zie ook noot 11).

de mens als zodanig of zelfs met het betere of het hoogste in de mens. Het optimistische levensgevoel dat tot deze identificatie in staat bleek is onder invloed van uiteenlopende factoren aan flarden gegaan.

Vanuit pessimistischer ervaringen is meer aandacht gekomen voor wezenlijke aspecten van het menselijk bestaan die zich niet verdragen met de verlichte idealen en interpretaties. Doch er is meer: ook in zijn optimistische verwachtingen en aspiraties is de mens weer uit gaan reiken boven de uiteindelijk toch erg beperkte, gedisciplineerde en burgerlijke idealen van de Verlichting. De crisis in de secularisatie treedt zowel aan het licht in een nieuw en verscherpt bewustzijn van onze onverlichtheden, agonieën, romantisch of niet, en schaduwzijden, waartegen het kruid van de Verlichting niet gewassen is.²⁰⁾

Maar zij wordt ook niet meer als een adequate uitdrukking ervaren van de eigenlijke spanwijdte en dynamiek van onze idealen en aspiraties. De identificatie van de mens met het gesecculariseerde mensbeeld is een krampachtig midden dat zowel het een als het ander onderbelicht laat en dus ook niet meer als een middel tot waarachtige zelfinterpretatie en eerlijk zelfbegrip wordt verstaan.

Juist voorzover het politieke bedrijf zich zo met Verlichting en secularisatie heeft vereenzelvigd en daarin levensbeschouwing en mystiek, esthetiek en ethiek uit haar midden heeft weggepromoveerd en maatschappelijk marginaliseert, is het vrij weerloos geworden ten aanzien van dit nieuwe zelfverstaan. Ik zeg (nog) niet dat de kerken er beter weg mee weten. Doch die bekennen zich tenminste nog tot een traditie die daarvoor ruimte biedt. Soms worden ze tot hun verrassing en als het ware achter hun rug om geconfronteerd met een herontdekking van hun tradities. In naam van haar eigen integriteit heeft de politiek zich van die tradities verwijderd en zich de facto geïdentificeerd met een bepaalde levensvisie waarvan nu, in contrast met een nieuw zelfverstaan, de beperktheid aan het licht treedt.

4.6. Twee slotopmerkingen

Twee slotopmerkingen mogen deze beschouwing afsluiten.

Op de eerste plaats: in de literatuur van de laatste jaren is een driftige speurtocht ontbrand naar de oorzaken van de argwaan van veel burgers jegens de politiek. Tevens worden voorzichtige, maar nooit al te rooskleurige prognoses gewaagd aan de gevolgen ervan. De Rotterdamse politicoloog Van Schendelen constateert dat ongeveer de helft van de kiezers 'electoraal aan de scharrel is' en vermoedt dat dat '(heel pessimistisch) verklaard moet worden uit een toename van politieke vervreemding en wantrouwen'.²¹⁾ De vraag is in dit verband hoe diep die vervreemding en dat wantrouwen zitten. Is enkel sprake van het feit dat vanuit het omhaagde Binnenhof te weinig feitelijk contact bestaat met de gewone huiskamers, clubgebouwen of kroegen? Of is het zelfs zo dat in dat omhaagde Binnenhof willens en wetens visies op menselijk leven en samenleven worden gecultiveerd, waarin mensen van vlees en bloed zo procrustesachtig op maat gesneden worden van een burgerlijk mensbeeld, dat zij er zichzelf niet meer in herkennen en door aangesproken voelen. Ook niet op het moment dat alsnog een poging tot het leggen van contact ondernomen zou worden.

Dat er een noodzakelijk verband tussen het een en ander is zal duidelijk zijn. Zoals ook duidelijk zal zijn dat de democratie zich alleen kan handhaven door op haar strepen te gaan staan, regime te worden, wanneer deze vervreemding tussen basis en vertegenwoordigers van de democratie zich ver-

20) Een kentering in het levensgevoel precies op dit punt laat zich met vele voorbeelden staven. Ik moge hier volstaan met verwijzing naar het oeuvre van de twee m.i. meest begaafde vertegenwoordigers ervan: Gerard Reve en Freek de Jonge. Zie ook mijn artikel 'Verkenningen voor herdershond en schapendoes' (noot 18).

21) V. van Schendelen, Valt kiezersgedrag te verklaren? *Intermediair*, 20-05-83, p. 27 v.v. Zie ook de daarop volgende discussie met E. Nijpels: in december 1984, en op 12-04-85, 10-05-85, 12-07-85.

der doorzet. Dat de Haagse verhoudingen labiel worden houdt in dat men, als men ze toch in stand wil houden maar daarbij niet de steun van de kiezers krijgt, zelf wat hulpsteigers zal moeten timmeren. Om onze bestwil te stutten zogezegd.

De tweede opmerking betreft meer bepaald de positie van het CDA. Ik heb er reeds eerder en elders op gewezen hoe in dit proces van ontburgerlijking het CDA een voorsprong zou kunnen hebben vanwege zijn expliciete relaties met een rijke levensbeschouwelijke stroming als het christendom. Maar zoals ook de kerken zelf door het secularisatieproces zijn heengegaan en daarin gevoeligheid verloren hebben voor aspecten van hun traditie die daarbij dienstbaar kunnen zijn, zo moet ook die voorsprong van het CDA gerelativeerd worden. In elk geval waarschuw ik met klem tegen het idee dat deze mogelijkheid in een feitelijke voorsprong omgezet kan worden, door terug te grijpen op die aspecten van het christendom die juist de democratische reactie tegen het 'ancien régime' hebben opgeroepen of die bijgedragen hebben aan de versteviging en fundering van de burgerlijke cultuur.

Dit nog los van het feit dat in de waarneming van de gemiddelde burger het CDA zich beslist niet opmerkelijk van andere politieke partijen onderscheidt. Met de mogelijkheid van de voorsprong beloof ik het CDA dan ook beslist geen gouden bergen of een gemakkelijk electoraal succes. Ik wijs slechts op reserves voor de ontginning en bruikbaarmaking waarvan in programmatische en personele zin nog heel wat werk verzet zal moeten worden.

5. Christenen in de politiek

5.1. Christenen en christen-democraten

Een nadeel van een bloeiende christen-democratische traditie binnen een politiek stelsel als het onze is de verkorting van perspectief die er van kan uitgaan. Ten aanzien van het thema 'christenen in de politiek' kan

ik mij niet aan de indruk onttrekken dat die verkorting zelfs bewust propagandistisch wordt bevorderd. Zij krijgt stem wanneer in politieke discussies met verontwaardiging en veel krokodillentranen de vraag wordt gesteld hoe uitgerekend christenen dit of dat kunnen voorstaan of tegenstander kunnen zijn van zus of zo.

Bedoeld blijkt altijd hoe christen-democraten dat kunnen. Dat is niet serieus. Als de vraag wel serieus was zou ze ook aan christenen in andere partijen worden gesteld. Die hebben als gelovigen toch ook hun beginselen waar welke partijdiscipline ook, van af te blijven heeft, c.q. die zij zelf daartegen te verdedigen hebben, liever daarin te brengen. Ik ontken niet dat een expliciete oriëntatie op het evangelie als richtsnoer christen-democraten juist op dit punt én verantwoordelijker én kwetsbaarder maakt. Maar het betreft een verantwoordelijkheid en kwetsbaarheid die in beginsel alle christenen in de politiek geldt, in een verschuivende gradatie van het puur politieke naar het puur levensbeschouwelijke.

Sinds de grondslag van de rechtsorde, de absolute bescherming van menselijk leven in de wetgeving, in het geding is gekomen²²⁾ gaat dat naar mijn oordeel zelfs in versterkte mate op. De wat verlegen, zelfs onhandige wijze waarop, voorzover ik het overzien kan, in andere partijen met de godsdienstige dialoog wordt omgegaan, maakt de hypocrisie van de vraag alleen maar schrijnender. In de Nederlandse politiek zijn er talloze christenen: pacifistisch-socialistische, gewoon-socialistische, radicale liberale, democratische uit de zestiger jaren enz., waaronder christen-democratische. Men allen kan, mag, soms zelfs moet, de vraag treffen hoe zij als

22) Terecht wordt m.i. het meerderheidsstandpunt van de Staatscommissie Euthanasie zo beoordeeld door de minderheid. Zie met name hoofdstuk 3.2.2., Land zonder Grenzen in het minderheidsstandpunt in: *Euthanasie, rapport van de Staatscommissie*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1985. Zie ook: *Aan de Staatscommissie Euthanasie; een schriftelijke bijdrage van de bisschoppen van Nederland aan de hoorzitting van de Staatscommissie Euthanasie*, Utrecht, 1985.

christen iets wel of niet kunnen verantwoorden.

De vragen die daarvoor in aanmerking komen zijn geleidelijk te serieus geworden om bevredigend beantwoord te kunnen worden met het, overigens in alle opzichten afgesabbelde, beroep op het eigen geweten.

Vanuit een rijke christelijke traditie van experientie en reflectie moet een intelligenter en vooral ook geloofwaardiger antwoord mogelijk zijn. Nog afgezien van het feit dat het wat

door van Richelieu of Mazarin. Maar een onheuse vraag verdient een ongemakkelijk antwoord. En mocht men er de kruistochten of de godsdienstoorlogen of de inquisitie weer bijhalen om aan te tonen dat ook de christenen met de macht niet altijd zo verantwoord wisten om te gaan, ik zal dat toegeven. Maar ik wil dan niet onzegd laten dat de inquisitie zachtaardig amateurisme was, vergeleken met wat moderne geheime diensten met hun verfijnde martelmethode klaarspelen. Ik zal er ook op wijzen dat alle kruistochten en godsdienstoorlogen samen, kinderspel zijn bij de, uit de zegeningen van een ontkerstenende cultuur voortgekomen, eerste en tweede wereldoorlog. Om over de ellende van een mogelijke derde, die God en alle verstandige politici, christen of niet, mogen verhoeden, nog maar te zwijgen.

■ Macht is een té verantwoordelijke zaak om aan de heidenen over te laten. ■

5.3. Tweede terzijde: de theologie en het caesaropapisme

Een tweede terzijde, – het dreigt een klucht van Molière te worden – : de enigszins agressieve toon van mijn vorige terzijde betreft niet enkel politici en journalisten, maar voor een belangrijk deel ook mijn vakbroeders, de theologen. Veel is er door hen nagedacht en geschreven over de rol van het christendom in het publieke leven, de vormen en kaders daaraan te geven en de consequenties daarvan voor de verhouding van kerk en staat, een punt waarop ik nog terugkom.

Veel van die publikaties getuigen van beweging en intelligentie en vrijwel alle convergeren ze naar een idiomatische consensus: een zich afzetten tegen een als twijfelachtig beoordeeld verleden en terwille van de zuiverheid van het evangelie is vrijwel ieder model aanvaardbaar, mits het maar geen sporen vertoont van theocratie. Of ook: in de politieke theologie kan men zich geen misprijzender verwijt op de hals halen, dan dat een model of gedachte theocratische trekjes vertoont.

Voor een deel spreekt deze trend van denken mij aan, al wordt ze nog wel eens ont-sierd door laffe woordspelingjes die de on-

oncollegiaal is om, electoraal of anderszins, garen te spinnen bij deze hypocriete zwartepiet, die de media steeds weer de christen-democratische collegae op het bordje leggen.

5.2. Eerste terzijde: de kwaliteit van het publieke debat

Terzijde: als ik christen-democratisch politicus zou zijn en mij werd voor de zoveelste keer de vraag gesteld, dus het irriteerde ondertussen fors, dan zou ik mij ook een fors antwoord kunnen indenken: 'Mevrouw, mijnheer, alle politiek is uiteindelijk een zaak van macht en macht krijg je via gelijk (gelijk krijgen, wel te verstaan; niet per se gelijk hebben). Welnu: macht is een té verantwoorde-lijke zaak om aan de heidenen over te laten. Daarom wil ik als christen in deze zaak gelijk krijgen, zelfs als ik er op details aan twijfel of ik het heb'.

Dat is tegen de haren in. Er klinkt de echo in

verzoenbaarheid van theo- en democratie moeten aantonen. Maar voor een deel vind ik haar inconsequent en vooral grenzeloos naïef. In de meest elementaire schooltheologie wordt immers geleerd, dat een harmonieuze verhouding van geloof en politiek, kerk en staat niet enkel bedreigd wordt door theocratie, doch ook van de andere kant uit, door caesaropapisme. Voor caesaropapisme heb je niet per se een keizer of koning nodig. Het volstaat dat er staatsdienaren zijn, die elke gelegenheid aangrijpen om een autonome staatsraison te realiseren, niet alleen tegen een bepaald verstaan van de Openbaring in, doch ook vrolijk jonglerend en manipulerend met de democratische volkswil, die zij iedere keer weer keurig voor hun karretje weten te krijgen.

Dat probleem van het hedendaagse caesaropapisme wordt door de meeste van mijn vakgenoten te weinig serieus genomen. Het is een zaak met vele kanten en vloeiende overgangen en de tijd laat niet toe om er hier diep op in te gaan. Maar ik durf de stelling aan dat de seculiere staat zulke caesaropapistische trends vertoont, dat ze die verbergt in een beroep op haar neutraliteit, – wat onzin zijn moet, want de staat is een menselijk artefact en niets menselijks is neutraal – en dat ze die legitimeert met een beroep op de democratie. Maar mij ontgaat waarom het niet democratisch zijn zou als een gemeenschap bij degelijke meerderheid en vanwege de waarde van de heiligheid van de zondag, besluit op die dag zijn zwembad dicht te houden terwijl het ineens wel democratisch wordt om bij meerderheid en vanwege de heiligheid van de non-discriminatie te besluiten islamitische meisjes mannelijke onderwijzers op te dringen of, jawel hoor, heel bijzondere scholen heel bijzondere homofiele. Ik kan de nodige getuigen oproepen om te bevestigen dat ik geen moeite heb met mannelijke onderwijzers, laat staan met hun eventuele homofilie. Dat is het probleem niet. Het probleem is een seculiere kruistocht voor de algemene doorvoering van deels heel honorabele doelen waarbij echter op zeer oneigenlijke, want caesaropapisti-

sche wijze, staat en wet als middelen worden gehanteerd. Wie de democratie werkelijk ter harte gaat, ook theologen, moet erkennen dat achter de zogenaamde autonome of neutrale staatsraison, heel vaak een seculiere levensbeschouwelijkheid schuil gaat die zich niet nader wil of kan verantwoorden dan door een niet geëxpliciteerd beroep op haar democratische karakter. Dat is wezenlijk gevaarlijk. De geschiedenis is er om te bewijzen dat deze moderne staatsraison per slot van rekening evenveel oorlog en onrecht over de mensen heeft gebracht als de uitwassen van de theocratie, die ik beslist niet zal ontkennen.

Voor de plaats en rol van de godsdienst in het publieke leven van vandaag mag er de hypothese uit worden afgeleid dat de secularisatie van het bestaan niet alleen een gevolg is van wat de mensen wilden, doch voor een gevoelig deel ook veroorzaakt is door de wijze waarop die wil is gemanipuleerd.²³⁾

5.4. Drie concrete aandachtsvelden

Op grond van het tot nu toe gezegde doemt de vraag op naar welke meer concrete aandachtsvelden en problemen christenen, die de democratie een goed hart toedragen, op kortere termijn hun aandacht moeten geven, terwille van de kwaliteit, zelfs het voortbestaan van de democratie. De beantwoording van deze vraag is per definitie tamelijk persoonlijk en daarmee willekeurig. Zelf denk ik aan drie aspecten.

1. Op de eerste plaats het probleem van de micromoraal. In de politieke en levensbeschouwelijke ontwikkelingen van de laatste

23) L. Laeyendecker en O. Schreuder (red): *Religie en Politiek, Verkenningen op een spanningsveld*, Kok, Kampen, 1985.

M. A. Thung, *Naar een publiek ethos*, Universitaire Pers Leiden, 1980.

St. Hellemans, *Towards a general theory of pillarization*. Manuscript, International Conference for the sociology of Religion, Leuven 19-23 augustus 1985.

B. Pijnenburg, *A Micro-level, subculture-oriented approach of pillarization*. Manuscript, International Conference for the sociology of Religion, Leuven 19-23 augustus 1985.

jaren heeft een ondubbelzinnige trend gewerkt naar verpolitisering en structurele aanpak van problemen en meer aandacht in de ethische bezinning voor de macroproblemen. Deze trend was een reactie op het soms wel erg bekrompen gemoraliseer binnen de kerken, en op de staat als zedenmeester, soms in het directe verlengde daarvan.

Ik wil niet terug naar die situatie van de korte-mouw-tjes-moraal, zoals Mgr. Gijsen die trefzeker karakteriseerde, mét de verzekering dat hij er ook niet naar terug wilde. Maar het andere uiterste, het intermenselijke en maatschappelijke verkeer eenzijdig laten regeren door het beginsel van de individuele vrijheid lijkt ook uitzichtloos te worden. Per slot kun je hele nobele ideeën koesteren over de situatie in El Salvador, regelmatig posten voor de ambassade van Zuid-Afrika of, zeker zij die zich willen hoeden voor selectieve verontwaardiging, demonstreren tegen de mensonterende bezetting van Afghanistan en petitie tekenen ten gunste van de Joden, Esten, Letten, Litouwers, Oekraïners, Jehovagetuigen, Armeniërs, Georgiërs en intellectuelen-dissidenten in de Sowjet-Unie. Maar als je fiets voor de zevende keer gestolen is, je straat verloedert omdat de alternatieve van ludiek groot gegroeid is tot grimmig, zelfs crimineel, je 's nachts niet slapen kunt omdat stereotoren decibellen produceren die een aankomende dichter, overdag werkloos, tot zijn eerste poëem moeten brengen, dan wil het nobele nog wel eens gauw over zijn.

De leefbaarheid van het leven van gewone mensen, in gewone straten met elkaar, zonder elkaar tot last te zijn, wordt bepaald door hele kleine, zelfs kneuterige dingen. Zeker met z'n 15 miljoenen in zo'n klein, oververstedelijkt zee-deltaatje.

Maar hoe die kleine dingen bespreekbaar en uitwisselbaar houden? Vanwege de ontkerkelijking bereikt de kerk steeds minder mensen met een boodschap van naastenliefde, fatsoen en beschaving als de vaak onderschatte elementjes van haar heilsleer. Maar onder druk van privatisering, atomisering en

De inquisitie was zacht-aardig amateurisme, vergeleken met wat moderne geheime diensten met hun verfijnde martelmethoden klaarspelen.

individualisering lijken ook alle andere instituties met socialisatie-effecten in de war te raken. Daarmee wordt echter ook de leefbaarheid en satisfactie van het alledaagse bestaan onder druk gezet. Dat mag beslist geen goede voedingsbodem genoemd worden voor de ontwikkeling van de democratie.

2. Op de tweede plaats de vraag of de voortgaande ontmanteling van het maatschappelijk middenveld voor de democratie een goede zaak is. Ik kan kort zijn over deze zaak die uitstekend beschreven is door sociologen als Zijdeveld²⁴. Vele instellingen ten dienste van de meest uiteenlopende aspecten van het bestaan zijn in het kader van de opbouw van de verzorgingsstaat aan het directe beheer door belanghebbende burgers onttrokken en in min of meer directe afhankelijkheid van de overheid gebracht. Vaak overigens via, wat ik voor het gemak noem, het model van het 'gemengde bedrijf': de financiering geschiedt via subsidiëring uit de publieke middelen, doch de besteding van die subsidie valt onder verantwoordelijkheid van een onafhankelijk bestuur van particulieren, dat in zijn beleid echter zo wordt ingesnoerd door subsidievoorwaarden, deugdelijkheidseisen en toetsingscriteria,

24) Dr. P. A. van Gennip: 'Ach, mijnheer, ze doen maar', *Christen Democratische Verkenningen*, 1/84, p. 14, noot 5.

dat het iets teveel eer is om van een onafhankelijk beleid te spreken.

Dat model van het gemengde bedrijf speelt in meerdere varianten in de Nederlandse democratie een sleutelrol. Overal betreft het particulieren en hun organisaties bij de besluitvorming. Doch overal zet het die betrokkenheid tegelijk onder de druk van nogal wat mogelijkheden van overheden om een eigen lijn door te drijven; zo niet op korte, dan zeker op wat langere termijn. Nogal wat particuliere organisaties zijn zo semi-overheidsinstellingen geworden, zeker als zij volledig afhankelijk zijn van financiering via overheidssubsidies.

De ontwikkeling in meerdere sectoren van het maatschappelijk leven heeft de afgelopen decennia zelfs een bewust streven van organisaties en diensten te zien gegeven om zo'n semi-overheidsinstelling, en daarmee integraal onderdeel van een allesomvattend zorgpakket van overheidswege te worden. Ik vermoed dat het het democratische gehalte van onze samenleving ten goede zou kunnen komen indien deze ontwikkeling van particulier naar minstens semi-, soms volledige overheidsinstantie op een aantal gebieden omgekeerd zou kunnen worden.

Met opzet zeg ik: op een aantal gebieden. Het komt mij voor dat een principe van differentiatie hierbij van het grootste belang is. Alles wat te maken heeft met het monopolie op geweld van de staat behoort zodanig tot het wezen van de moderne staat en haar specifieke dienst aan de leefbaarheid van het bestaan van de burgers, dat daaraan niet getornd moet worden. Dat lijkt mij voor het gevoeligste deel ook het geval met al die instituties en organisaties die als basisvoorzieningen gelden voor rechtszekerheid en sociale zekerheid.

Het 'gemengde model' lijkt mij zeer geschikt voor de sectoren gezondheidszorg en scholing. Dat zou impliceren, conform het voorstel van prof. Van der Hulst²⁵⁾, dat wat daar nog aan directe overheidsinstellingen functioneert, onder dat gemengde model moet worden gebracht. Bovendien: dat wat ijveriger dan tot nu toe, de politiek de bemoeienis

van de bureaucratie met deze instellingen gaat beteugelen.

De hele sector van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk lijkt mij bij uitstek geschikt voor een verdere verparticularisering. Per bevolkingsgroep kan juist op deze gebieden veel adequater worden uitgemaakt waaraan men behoefte heeft en waaraan niet, dan via centraal beleid. Dat laat juist op dit gebied nogal wat paradepaardjes opdraven, in streken waaraan aan een paar stevige trekpaarden heel wat meer behoefte bestaat.

Een en ander zou gevoelige consequenties kunnen hebben voor de toebedeling van de publieke middelen. Ik wil er hier niet meer over zeggen dan dat het mij voorkomt dat het feit van financiering via publieke middelen nogal eens ten principale verkeerd wordt uitgelegd. Het idee dat de overheid via subsidie als het ware inspraak en zeggingsmacht koopt lijkt mij wezenlijk onjuist. Immers het geld waarmee die dan gekocht wordt, is het geld van de burgers zelf. Dat door hen opgebrachte belasting nog eens verzwaard zou mogen worden met overheidsbemoeienis, op het moment dat een deel van dat geld via subsidies terugvloeit naar hun eigen initiatieven, lijkt mij alleen te passen in een ideologie, die uit is op volledige verstaatsing en nationalisatie. Ik ben daarvan geen sympathisant.

3. Rest een laatste opmerking over de verhouding kerk en staat, c.q. staat en levensbeschouwelijke verbanden.

Laat ik beginnen met een wat merkwaardig voorbeeld om aan te geven hoe onevenwichtig, schizofreen op dit punt in ons land wordt gedacht. Stel: de pastoor van de parochie 'O.L. Vrouw van Goede Raad' uit X. besluit op verzoek van veel gelovigen en de parochieraad, voortaan éénmaal per maand de liturgie te vieren volgens het oude ritueel van de 'hoogmis met drie heren'. Nu is er

25) Prof. dr. J. W. van Hulst, Op zoek naar nieuwe vormen van verantwoordelijkheid, *Christen Democratische Verkenningen* 7-8/85, p. 328-332.

door de liturgievernieuwing een en ander verloren geraakt van de daarvoor benodigde paramenten en heilige vaten. De begroting van de parochie is weinig florissant. Dus hij besluit daarvoor een subsidie aan te vragen bij de gemeente.

Tien tegen één krijg ik gelijk als ik voorspel, dat zijn verzoek zal worden afgewezen. En wel met een beroep op het beginsel van de scheiding van kerk en staat.

Doch wanneer een groep vrije kunstenaars besluit hetzelfde ritueel niet te vieren doch op te voeren, op het podium van Paradiso, dan is de subsidiëring daarvan geen probleem.

Zijn kunstenaars dan betere liturgen dan priesters? Is publiek een betere betrokkene bij een ritueel dan een gemeente?

Het beginsel van scheiding van kerk en staat wordt zo geïnterpreteerd, dat het de staat wél in staat stelt Henk van Ulsen volledig te subsidiëren, als hij op het idee zou komen een programma te maken met preken van Datheen, maar niet de levende kerkgemeenschap tegemoet te komen, indien die een inspirerende eigentijdse prediker uit een ander deel van de wereld over wil laten komen. Over de mate waarin overdekte zitplaatsen in voetbalstadions vanwege mogelijk geweld liever dan open staanplaatsen, of schouwburgstoelen of concertpodia gesubsidiëerd moeten worden kan openlijk gepraat worden. Eigenlijk gelden alleen conjuncturele overwegingen als men de voetbalfans, cabaretliefhebbers of operafanaten wat dat betreft niet het onderste uit de kan gunt. Doch wie om een bescheiden bijdrage in de financiering durft te vragen van de in onze samenleving nog altijd meest gebruikte zitplaats, ná huiselijke crapaud of kantoorstoel, de kerkbank namelijk, die wordt verontwaardigd terecht gewezen. Met beroep op het beginsel van scheiding van kerk en staat. Toch een merkwaardig beginsel.

Aan de orde is niet de vraag of de kerken subsidie willen. Globaal kan daarvoor vastgesteld worden dat zij daar in het verleden inderdaad niet zo happig op waren. Maar de verlegging van kapitaalstromen, die tot de

verzorgingsstaat heeft gevoerd, is hen op het punt van onderhoud en beheer van infrastructuurle voorzieningen in de moeilijkheden aan het brengen, zodat het idee minder ver weg wordt gegooid dan voorheen.²⁶⁾ De vraag is echter wel, wat wij moeten denken van de samenleving, die kerk en levensbeschouwing zo gedecideerd marginaliseert. Cultuur en sport worden gesubsidiëerd omdat zij gelden als 'merit goods'. Waarom worden kerk en levensbeschouwing dan ten principale vrijwel onsubsidiabel geacht? Is het omdat zij gelden als te zuivere en te edele 'merit goods'? Ik moet u dan van een illusie afhelpen. Ik kan u verzekeren dat met name de belangenbehartigers van de kerken en levensbeschouwelijke verbanden maar wat ondubbelzinnig kunnen aantonen, dat inderdaad alleen de zon voor niets opgaat, hoeveel onbaatzuchtige toewijding verder ook in het kerkelijke leven en vanuit de kerken in de maatschappij tot bloei komt. Of is het uiteindelijk omdat zij toch gelden als te onbelangrijke en achterhaalde 'merit goods' over welke inschatting elke discussie vermeden kan worden door beroep op het beginsel van scheiding van kerk en staat? Doch zo verstaan wordt dat beginsel een beginsel van discriminatie, van doelbewuste marginalisering van religie en levensbeschouwing. De geschiedenis van het ontstaan van het beginsel van scheiding van kerk en staat kan bijdragen aan de juiste interpretatie ervan. De wijze waarop het feitelijk in onze democratie wordt gehanteerd staat daar mijnenver vanaf.²⁷⁾ Tegen de achtergrond van mijn overtuiging dat zorg voor de inhoudelijke kern van de democratie van de overheidsdienaren een grote zorgvuldigheid eist met betrekking tot de ruimte die gelaten, zelfs geschapen moet worden voor het levensbeschouwelijke gesprek en religieuze ontwikkelingen in de samenleving, zal duidelijk zijn dat mij deze interpretatie van het beginsel grote zorgen baart.

26) Zie noot 6 bij dit artikel.

27) E. Hirsch-Balijn, Staat en kerk, kerk en Staat. *Communio*, jrg. 9, nr. 3 (1984), p. 235-248.

6. Tot slot een bede

Wij Nederlanders zijn ten principale redelijk tevreden, om niet te zeggen zelfvoldaan over het functioneren van ons politieke systeem en over het democratische gehalte ervan. Mijn betoog was er niet op gericht om te bezweren dat daarvoor geen enkele reden zou zijn. Als men vergelijkt met meer nabij en zeker met wat verderaf gelegen buitenland, zijn er redenen te over voor tevredenheid. In een recent artikel zet de Nijmeegse politicoog Maas een aantal van die redenen bijeen. Ze hebben mijn instemming. Tevredenheid akkoord.²⁸⁾

Maar zelfvoldaanheid is gevaarlijk. Mijn betoog was erop gericht te laten zien, deels vragenderwijs, hoe enige structurele feilen van ons democratisch systeem steeds hardnekkiger aan het daglicht treden. Maar in plaats dat zij tot zelfonderzoek en bijstelling inspireren worden zij door sommige groepen, ook politiek georganiseerden, binnengehaald als de bekroning in plaats van als een bedreiging van de democratie.

Een dialoog over dit probleem wordt gehinderd door het feit dat zij menen dat er niets te onderzoeken, te bediscussiëren of te verantwoorden valt. Het politieke debat sluit de levensbeschouwelijke dialoog buiten als niet interessant. Het verschanst zich achter vanzelfsprekende, want procedureel correct vastgestelde, politieke doelen. Doch niet alleen in de wijsbegeerte zijn vanzelfsprekendheden de meest wezenlijke aantasting van waar het om te doen is. Als zodanig zijn vanzelfsprekendheden de haarden van bederf van binnenuit.

Een vanzelfsprekendheid is de seculiere of laïcale ideologie als ideëel steunpunt van de democratie. Ze is niet alleen gevaarlijk omdat of voorzover ze, hoe ondemocratisch, geen rekening houdt met andersdenkenden, zoals christenen, joden en islamieten, grofweg toch nog altijd 7/10 tot 3/4 van de bevolking. De meest grondige dreiging ligt daarin dat ze de ziel van de democratie, het open en kritische gesprek over en de praktische respectering van onderscheiden levenswaarden, inruilt voor een oncontroleer-

baar doch in feite zeer dogmatisch en normatief stelsel van normen en waarden.

Het is het normen- en waardenpatroon van een verlichte bourgeois die te bekrompen of te cynisch is om te kunnen begrijpen welke worsteling de ziel uitmaakt van godsdienst in het algemeen en het christendom in het bijzonder. Dus ook te kleinzielig om te kunnen aanvoelen wat er omgaat in de ziel van de godsdienstige mens. En dus wordt het een én het ander, in gedistantieerde beschouwingen of laag-bij-de-grondse persiflages als onzin, als irrelevant rudiment afgedaan. Vrijzinnigheid en bepaalde humanistische stromingen verkeren in een tirannie des geestes, waarbij de binnenkerkelijke discipline, zelfs die van de fundamentalisten, verbleekt.

Concluderend en daarbij voor een deel andere termen hanterend: confessionalisme kan een aantasting en uitholling zijn van democratie. Maar laïcisme is in de kern, en de praktijk bewijst dit, vaak niet anders dan een vorm van confessionalisme; én in de wijze waarop de eigen opties en waarden worden gepromoveerd; en in de wijze waarop daarbij wordt omgesprongen met andere normen- en waardensystemen. De wijze waarop in Oost-Europa en de USSR het regime met levensbeschouwing, van godsdienstige of andere aard omgaat, is het meest sprekende bewijs voor deze onvriendelijke en verontrustende stelling. Maar in wezen verschilt dat niet veel van de wijze waarop godsdienstige tradities moeten fungeren in de meest gelaiceerde landen van Europa: Zweden, hoewel met een staatskerk, en Frankrijk, hoewel met een indrukwekkende katholieke cultuur.

Ook in ons eigen land kan niet ontkennd worden dat er stromingen zijn die deze marginalisering en uitholling beogen en politiek wegen zoeken om die waar mogelijk is te effectueren.

Het maakt de positie van de christen als

28) Dr. P. F. Maas, Politieke partijen functioneren niet, *Brabant's Dagblad*, donderdag 04-07-85, p. 9.

politicus er niet eenvoudiger op. Maar echt medelijden hoeft men met hem niet te hebben; zij of hij heeft zelf voor deze plaats in de vuurlinie gekozen. Maar ook: het maakt de positie van de christenen in de democratie veel kwetsbaarder dan uit het wezen van de democratie zelf te verantwoorden is. Als de verantwoording toch daar aanzet, rijst het vermoeden van een verborgen agenda, waarvoor het zaak is op zijn hoede te zijn: terwille van christendom, godsdienst en levensbeschouwing, maar vooral ook terwille van een gezonde en evenwichtige democratie.

Ondertussen gaat het werk door. De politieke verwickelingen van iedere dag. De programmatische lijn daarvan voor het komen-

de jaar is, in de troonrede van H.M. de Koningin, aangegeven. Velen van u zijn direct en intensief bij dat belangrijke werk betrokken. Belangrijk omdat het zo beslissend kan zijn voor het bestaan van tallozen. Dat belang rechtvaardigt de goede traditie in de christelijke kerken om om Gods zegen over dat werk te bidden. Het inspireert mij om u aan het slot van mijn verkenning Gods zegen voor dat werk toe te wensen. Want als de Heer het huis niet bouwt, zwoegen de arbeiders tevergeefs.

